

تاریخ د خانیه

اثر: سید حسن اصفهانی کربلائی

(م ۱۳۲۲ قمری)

به کوشش: رسول جعفریان

پاییز ۱۳۸۲

فهرست مطالب

۹	مقدمه مصحح
۹	شرح حال مؤلف
۱۵	نام اصلی کتاب
۱۶	شیخ حسن و تاریخ نگاری جنبش تنباکو
۲۰	شیخ حسن و نگرش کلی وی از جنبش تنباکو
۲۸	نسخه‌های خطی و چاپی رسالهٔ دخانیه
۳۳	آثار مستقل دربارهٔ جنبش تنباکو
۳۹	[تجدید دین در آغاز قرن چهاردهم]
۴۲	[رواج اجناس خارجی و کساد محصولات داخلی]
۴۴	[ارتباط بر فرنگستان و رشد فرنگی مآبی]
۴۷	[مقالهٔ روزنامهٔ اختر و پاسخ آن]
۶۱	[نفوذ خارجی‌ها در اقتصاد ایران]
۶۸	[نفوذ فرنگیان در مردم ایران]
۷۲	[مقدمات اعطای امتیاز تنباکو]
۷۶	[متن امتیاز نامه تنباکو و توتون]
۷۹	[مصاحبهٔ روزنامهٔ اختر با صاحب امتیاز]
۸۲	[رفت و آمد فرنگیان در ایران و کاهش دینداری]
۸۷	[مقدمات اجرای امتیاز نامه]
۸۹	[قیام مردم شیراز به رهبری مجتهد فارس]

- ۹۵ [کمپانی در آذربایجان]
- ۹۷ [پناه آوردن علمای بلاد به میرزای شیرازی]
- ۱۰۱ [تلگراف نخست میرزای شیرازی به شاه]
- ۱۰۱ «صورت تلگراف مبارک به حضور همایونی
- ۱۰۳ صورت تلگراف مبارک به حضرت امجد والا نایب السلطنه
- ۱۰۴ [توجهات دربار برای عدم امکان فسخ قرارداد]
- ۱۰۸ [شدت فشار بر مردم از سوی شرکت رژی]
- ۱۱۱ [تلگراف دوم میرزای شیرازی به شاه]
- ۱۱۱ صورت تلگراف مبارک اسلام پناهی به ناصرالدین شاه
- ۱۱۳ از تهران به قصر
- ۱۱۵ [سخت گیری شرکت رژی بر تنباکوکاران]
- ۱۲۱ [اصفهان آغازگر رسمی تحریم استعمال تنباکو]
- ۱۲۶ [تلگرافات متبادله درباره وضعیت مجتهد فارس]
- ۱۲۷ صورت تلگراف آقای امین السلطان به سامره یا نجف اشرف
- ۱۲۷ صورت عریضه امام جمعه به حضور حضرت حجة الاسلام
- ۱۳۰ [نامه امین السلطان به میرزای شیرازی]
- ۱۳۱ عنوان عریضه
- ۱۳۱ صورت عریضه
- ۱۳۴ [مقدمات بسط حکم تحریم]
- ۱۳۷ [حکم تحریم میرزای شیرازی و تأثیر آن]
- ۱۴۷ [مقاله یکی از علما درباره عدم مشروعیت قرارداد]
- ۱۵۳ [گفتگوی نایب السلطنه با میرزای آشتیانی]
- ۱۵۵ [مجلس گفتگوی علما و دولتیان]
- ۱۶۰ [لغو امتیاز در داخل کشور و موضع سازش ناپذیر علما]

- ۱۶۹ [آثار حکم تحریم در شهرستانها و احیای عظمت اسلام].
- ۱۷۱ مقابلهٔ علمای تهران با توطئهٔ دربار.
- ۱۷۶ [اوج‌گیری جنبش مردم].
- ۱۸۳ [نامهٔ دوم شاه به میرزای آشتیانی و پاسخ میرزا].
- ۱۸۳ صورت دست خط همایونی.
- ۱۸۴ جواب جناب مستطاب ملاذالاسلام.
- ۱۸۸ [مذاکرات سفیران در میهمانی سفارت روس].
- ۱۹۵ [حمایت مردم از میرزای آشتیانی و تظاهرات بر ضد دربار].
- ۱۹۶ [شورش زنان].
- ۲۰۱ [لغو کامل قرارداد از سوی شاه و حملهٔ مردم به ارک سلطنتی].
- ۲۰۱ صورت دست خط همایونی.
- ۲۰۷ [خوف و رجاء در تهران].
- ۲۱۲ [لغو کامل امتیاز و تلگرافات متبادله].
- ۲۱۳ صورت مکتوب جناب وزیراعظم.
- صورت عریضهٔ تلگرافی حاجی حسن [وکیل‌الدوله] از
- ۲۱۶ کرمانشاه.
- «صورت تلگراف جناب مستطاب ملاذالاسلام آقا میرزا
- محمدحسن آشتیانی.....
- ۲۱۶ صورت تلگراف جناب شریعتمدار آقای آقا سیدعلی اکبر تفرشی .
- ۲۱۷ صورت تلگراف جناب شریعتمدار آقای آقا شیخ فضل‌الله نوری ..
- ۲۱۹ صورت تلگراف جناب مستطاب شریعتمدار آقای سیدمحمدرضا
- صورت تلگراف جناب شریعت انتساب، امام جمعهٔ
- ۲۱۹ دارالخلافت طهران.....
- ۲۲۳ [پاسخ میرزا به تلگرافات علما دربارهٔ تحریم].

- ۲۲۹ ... [تلگراف امین السلطان به میرزای شیرازی دربارهٔ فسخ قرارداد]
- ۲۳۰ صورت عنوان عریضه
- ۲۳۵ [دست خط شاه در خصوص فسخ قرارداد]
- ۲۳۷ [اعلام حلّیت تنباکو از سوی علما]
- ۲۴۲ [تلگراف میرزای آشتیانی به میرزای شیرازی و پاسخ آن]
- ۲۴۷ [تلگراف میرزای شیرازی به شاه و صدر اعظم]
- ۲۴۹ عنوان مکتوب
- ۲۵۱ [تلگراف شاه به میرزای شیرازی]
- ۲۵۵ [ناکامی قطعی شرکت رژی]
- ۲۵۷ [تجدید مسلمانی در ایران]
- ۲۶۳ [قوت مجدد کلمهٔ ملت در ایران]
- ۲۶۵ [اعتراف فرنگی مآبان به قدرت اسلام]

بسم الله الرحمن الرحيم و الحمد لله رب العالمين
و صلى الله على سيدنا محمد و على آله الطاهرين

مقدمه مصحح

شرح حال مؤلف

جنبش تحریم تنباکو، یکی از سالم‌ترین و اصیل‌ترین جنبش‌های سیاسی - مذهبی قرن اخیر تاریخ ایران است. این حرکت برخاسته از روح اسلام اصیل در مبارزه بر ضد سلطه کفار و خارجی‌ها بوده و تحت رهبری مرجعیت شیعه، بدون حضور عناصر منورالفکر، استقلال ایران را در برهه‌ای خاص استوار کرده است. منورالفکرها که مشروطه را با دخالت‌های نابجای خود آلوده افکار غریزده کردند، و با بیرون کردن روحانیت از صحنه سیاست، راه روی کار آمدن استبداد مدرن را فراهم آوردند در این جنبش حضوری نداشتند. هم اینان بعدها، با بی‌توجهی کامل به این جنبش، عقده دل خویش را خالی کردند. در این میان، یک روحانی فقیه و برجسته، باهمت والای خود، تاریخ این جنبش را با دقت هر چه تمامتر ثبت کرد و این خاطره بزرگ را در دل تاریخ زنده نگاه داشت.

شیخ حسن کربلایی - در اصل اصفهانی - مؤلف تاریخ دخانیه، اثر منحصر به فرد در تاریخ جنبش تنباکو است. وی از شاگردان ممتاز آیت‌الله میرزای شیرازی و آیت‌الله سیداسماعیل صدر بوده است. متأسفانه

اطلاعاتی که از وی و زندگیش در دسترس ما قرار دارد اندک بوده و نمی‌تواند تصویر روشنی از وی به دست دهد. در عین حال، همین آگاهی‌های اندک، به ضمیمه آنچه که خود وی در کتابش آورده، نشانی از شخصیت بزرگ علمی و دینی اوست. بنابر آنچه که در این آگاهی‌ها آمده، وی از فقها و فضلاء بنام سامرا و کربلا بوده و شخصیت شناخته شده‌ای در دانش‌های حوزوی، به ویژه فقه داشته است. مرحوم علامه شیخ آقا بزرگ طهرانی درباره وی می‌نویسد:

شیخ حسن بن علی بن محمد رضا بن محسن تستری، اصلاً اصفهانی حائری و مشهور به کربلایی، عالمی جلیل و فقیه فاضل بود. او در کربلا متولد شد - و لذا به کربلایی مشهور شد - در همانجا بالید و در مدرسه «حسن خان» اقامت گزید. وی دروس مقدماتی را نزد فضلاء همان شهر خواند، به گونه‌ای که از همگنان خویش پیشی گرفت. وی در حدود سال ۱۳۰۰ به سامرا هجرت کرد و مدتی دراز در درس مجدد شیرازی شرکت جست و تقریرات درس او را در فقه و اصول نگاشت. هنگامی که قصه تنباکو پیش آمد و ناصرالدین شاه امتیاز آن را به انگلیس داد، یک رساله فارسی، در نهایت زیبایی، در شرح واقعه از ابتدا تا انتها نگاشت و در سال ۱۳۱۰ تألیف آن را خاتمه داد. وی تا سال فوت میرزای شیرازی در سامرا ماند و در سال ۱۳۱۴ به کربلا برگشت و مصاحبت سید اسماعیل صدر را برگزید. پس از مدتی به نجف اشرف مشرف شد، اما اندکی بعد در آنجا مریض شد و برای معالجه به کاظمیه رفت و در همانجا در روز پنجشنبه ۱۷ ربیع‌الاولی ۱۳۲۲ دارفانی را وداع گفته، همانجا مدفون شد.

یکی دیگر از نوشته‌های وی تقریرات درس استاد درباره قاعده «الناس مسلطون علی اموالهم» است که در نهایت زیبایی و با تفصیل تمام

آن را نگاشته است.^(۱)

وی در هدیه الرازی نیز از وی به عنوان شاگرد میرزای شیرازی یاد کرده و دیگر اساتید وی را سید محمد اصفهانی فشارکی و سید اسماعیل صدر دانسته است.^(۲) از مضمون سخن آقا بزرگ چنین بر می آید که خود، شیخ حسن را در اواخر عمر در کربلا دیده و در آنجا، کربلایی از قول شیخ محمد تقی تنکابنی کرامتی را از ناحیه میرزا، برای طهرانی نقل کرده است.^(۳) به نقل آیت الله آقا رضی شیرازی، آقا محمدکاظم شیرازی (استاد ایشان) از شاگردان شیخ حسن کربلایی بوده است.

در نسخه ای از کتاب تاریخ دخانیه که در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است، در صفحه نخست، ذیل نام وی با عنوان «شیخ حسن اصفهانی حائری»، از جمله اساتید وی را سید محمد اصفهانی و شیخ فضل الله نوری ذکر کرده است. محتمل است که برخی از دروس سطح را نزد شیخ شهید فضل الله نوری داماد مرحوم میرزا حسین نوری خوانده باشد.

سید محمد فشارکی، خود از مبرزترین شاگردان میرزای شیرازی بوده است، به طوری که برخی از شاگردان میرزا نظیر همین شیخ حسن، شیخ عبدالکریم حائری و نیز میرزای نائینی در درس او شرکت می کرده اند. وی به سال ۱۳۱۶ وفات یافته است.^(۴) سید محمد، از کسانی بوده که نقش عمده ای در تحریر میرزا در صدور حکم تحریم تنباکو داشته است.

۱. نقباء البشر، ج ۱، صص ۴۲۱ - ۴۲۰

۲. هدیه الرازی، ص ۸۴

۳. رک. هدیه الرازی، ص ۷۵، نقباء البشر، ج ۱، ص ۲۴۰

۴. بنگرید: هدیه الرازی، ص ۸۴، نسخه عکسی نقباء، ص ۱۳۴

مرحوم دهگان، در مقدمه چاپ خود از کتاب تاریخ دخانیه - به نقل از برخی از شاگردان آخوند خراسانی - به دوستی و مصاحبت میرزای نائینی و شیخ حسن کربلایی اشاره کرده و استفاده میرزای نائینی را از جزوات شیخ حسن در درس فقه خود یادآور شده است. مرحوم استاد سید عبدالعزیز طباطبایی به نقل از برخی از شاگردان میرزای نائینی نقل کردند که میرزا چند دوره خارج درس فقه خود را مکاسب قرار داد. وقتی علت را پرسیدند گفت:

«مکاسب را طی دوازده سال باشیخ حسن کربلایی مباحثه کرده و تسلط کافی بر آن دارد.

آیت‌الله شبیری زنجانی، به نقل از مرحوم آیت‌الله سید هادی خسروشاهی نقل کردند که مرحوم نائینی می‌گفت: من با شیخ حسن شش بار رسائل شیخ را مباحثه کردم. سه بار او برای من تقریر کرد و سه بار من برای او. همچنین ایشان نقل کرد که شیخ حسن و مرحوم نائینی، مرحوم حاج سید اسماعیل صدر را اعلم می‌دانستند.» وقتی مرحوم آخوند خراسانی علت را پرسید، گفتند: «ما بحث نماز مسافر را نزد او خواندیم و به این نتیجه رسیدیم. مرحوم آخوند گفته بود: «آیا یک بحث کفایت می‌کند؟» آیت‌الله شبیری افزود: «افواهی شنیدم که بعدها، از این نظر خود برگشتند.»

آیت‌الله آقا سید محمد حسینی همدانی معروف به آقا نجفی، داماد میرزای نائینی درباره شیخ حسن فرمودند:

«شیخ حسن اصفهانی مشهور به شیخ کربلایی صاحب کتاب تاریخ دخانیه است. او اصالتاً اهل اصفهان بود و در جوانی به سامرا هجرت کرد و در آنجا با میرزای نائینی در درس میرزای شیرازی آشناگردید و بعدها دوستی آنها بسیار قوی و مستحکم

شد و مدتها هم مباحثه بودند. شیخ حسن از فضیلتی حوزه سامرا در درس میرزای شیرازی به شمار می‌رفت، تا آن‌که حوزه سامرا به هم خورد، او با میرزای نائینی از سامرا به نجف آمد و در آن زمان مجتهدی برجسته بود ولی نه در حد و شرائط میرزای نائینی. شیخ حسن به توصیه میرزا نائینی کتاب تاریخ دخانیه را که تقریباً جامع‌ترین کتاب در این خصوص است نوشت. شیخ حسن بعدها ظاهراً در سال ۱۳۱۹ یا ۱۳۲۰ هجری در نجف در سن جوانی یعنی چهل و چند سالگی فوت کرد و به خاطر دوستی زائد الوصف او با میرزا نائینی، ایشان تکفل خانواده او را داشت. این شیخ حسن پسری داشت به نام ابوالقاسم که در خانه میرزا بزرگ شد و میرزا را پدر صدا می‌کرد. این ابوالقاسم بعدها مدیر شرکت چرخ خیاطی سینگر در بغداد شد و الان اطلاعی از او ندارم. با ما هم رفاقت داشت و تردد می‌کرد. ایشان افزود که در زمان آمدن سید جمال‌الدین اسدآبادی به سامرا برای دیدن میرزا شیخ حسن اصرار داشت تا این دیدار انجام شود، اما میرزا موافقت نکرد.^(۱)

علامه مجاهد سید شرف‌الدین، یکی از شاگردان شیخ حسن بوده و در ضمن بر شمردن اساتید خود از وی چنین یاد می‌کند:

«من کتاب «الفصول» را نزد وی خواندم. [او در سال ۱۳۲۰!] در کاظمیه در گذشت. وی و نائینی همچون دو اسب تیزرو بودند و چونان دو ستاره‌ای که از یک چشمه برخاسته‌اند. جز آنکه حسن، سعه صدر بیشتری نسبت به نائینی داشت و در بحث

۱. به نقل از دوست دانشمند جناب آقای محمد رضا انصاری قمی دامت برکاته